

ХҒТАР 16.01.33
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-22-34>

Терминологиялық аталым үдерісіндегі тіл мен ойлаудың біртұтастығы мәселелері

Қ.Ж. Айдарбек¹ , А.Б. Иманбердиева^{2*} , Н.У. Абдуллина³

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

(E-mail: ¹aidarkar_10@mail.ru, ²ainur-iab@mail.ru*, ³nazgulua@mail.ru)

Аңдатпа. Тіл зерттелуінің семиологиялық аспектісінің басты мәселесі таңбасалымы тетігі, таңбалаушы және таңбаланушы біртұтастығы болып саналады. Тілтаным ғылымының дамуы семиология саласының семиозис қандай жағдаяттарда жүргізіліп, сонымен бірге аталған іс-әрекеттер барысында қандай үдерістер жүзеге асырылатынын айқындайтын зерттеулеріне тікелей байланысты. Осы мақала авторлары аталым түрлері және олардың тілдік таңба арқылы белгіленуі үдерістерін альтернативті формалар арқылы қарастыра келіп, атаулар баламалылығын сипаттау кез келген тілдік аталым амал-тәсілін және аталған тәсілдердің бәсекелестік қасиеттерін семиотика бағытында жан-жақты талдауды қажет ететіндігін алға тартады. Терминтанымның қазіргі заманауи тенденциялары терминологиялық аталым үдерісінің кешенді түрде сипатталуына бағытталады да, ол өз кезегінде тіл қолданысы аясына байланысты бір аталым түрлерінің басымдығымен ерекшеленеді. Нақты терминжүйе белгілерін анықтау белгілі сала аясына тән терминжасам үдерісінің жете зерттелуінің нәтижесінде ғана мүмкін болады. Бұл мәселенің маңыздылығы осы мақаланың басты мақсаты ретінде алынып, терминологиялық аталымды тәжірибелік талдау негізінде терминжасам үдерісі сипатталады. Мақала авторлары семиотикалық мәселелерді қазіргі лингвистиканың өзекті мәселелерінің бірі ретінде зерттей отырып, терминологиялық аталым үдерісі ойлау мен тілдің өзара әрекеттестігінің біртұтастығымен тығыз байланыста болатынын көрсетеді.

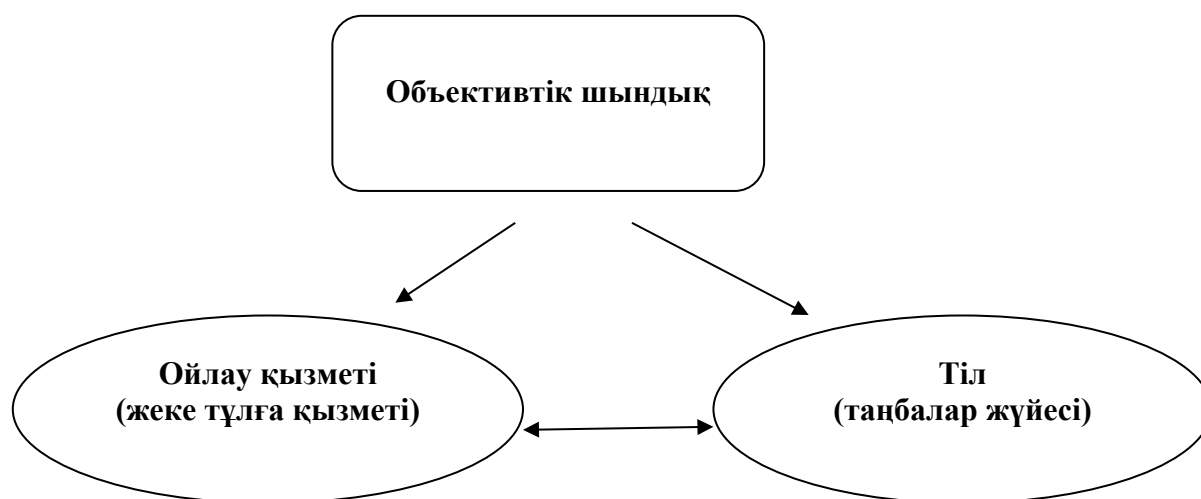
Түйін сөздер: терминологиялық аталым, семиотика, семиозис, аталымның альтернативті формалары, семиология.

Түсті: 21.12.2024; Жөнделді: 28.02.2025; Мақұлданды: 04.03.2025; Онлайн қолжетімді: 30.03.2025

*Хат-хабар үшін автор

Кіріспе

Ақиқат болмыс құбылыстарының немесе қоршаған орта сипатының тілдік вербалдануы барлық тілдерде қалыптасып орныққан жағдаяттардың орын алуы мен қалыпты тілдік модельдерді пайдалану және олардың жүзеге асыру амалдарымен байланысты болады. Сол себепті де, егер ұлт тілінде аталған тілдік модельдер жүйесі кеңінен тармақталған ауқымды болатын болса, яғни тілдік таңбалау формалар жүйесі де көп болатыны анық. Терминжасам модельдері мен типтерінің көптігі әрі сан-алуан түрлілігі объективтік шындық деректерінің тілдік таңбалануын әртүрлі деңгейдегі тәсілдер мен модельдер арқылы жүзеге асып, әлеуетті мол және кең терминжасам жүйені айқындайды. Бұл әлеуетті іске қосу, яғни орындалуы көптеген фактілерге тәуелді. Ал, белгілі бір тілдегі терминжасам амал-тәсілінің таңдалуы қандай жағдаяттарға байланысты екенін зерттеуге қатысты лингвистикалық мәселелер әзірше өз шешімін толық таппаған. Аталмыш мәселе төмендегідей ұштаған төңірегінде ғана қарастырылуы қажет:

1-сурет. Объективтік шындық, ойлау қызметі және таңбалар жүйесінің арақатынасы

Жалпы терминжасамның көптеген өзіндік амал-тәсілдерінің болуы, оның синтаксистік, лексика-семантикалық, сөзжасамдық, фразеологиялық түрлерін жіктеп атап көрсетуге негіз болатыны белгілі. Келтірілген әрбір амал-тәсіл арнайы зерттеулерде, сондай-ақ тілтаным саласының жекелеген деңгейі мәселелерін қарастыруға арналған еңбектерде өз алдына қарастырылып келеді.

Адамның танымдық қызметіндегі өзгерістер мен жаңалықтар тілде жаңа ұғымдар мен атаулардың пайда болуына негіз болады. Осы тұрғыдан келгенде, жиырма бірінші ғасыр ғылыми-техникалық прогресстің ең жоғары дамыған кезеңі, нағыз терминологияның шарықтау уақыты екені сөзсіз. Қазіргі таңда терминология мәселелерін зерттеудің өзектілігін белгілі терминолог-ғалымдар былайша түсіндіреді: «Ғылыми-техникалық

прогресс дамуының қазіргі кезеңінде неологизмдер, жаңа сөздер арасында арнаулы ұғымдарды, яғни терминдерді білдіретін бірліктер басымдылығы айқын. Терминдер жаңа сөздердің абсолютті көпшілігін құрайды: әр түрлі мәліметтер бойынша 80%-дан 90%-ға дейін. Бұл тіл мамандарына аталмыш үдерісті «терминологиялық жарылыс» деп атауға мүмкіндік берді. Тілдің терминденуі – бірнеше факторлардың әсерін қорытындылайтын объективті үдеріс: ғылыми-техникалық төңкерістің; БАҚ-тың дамуы; қоғамдық құрылымның өзіндік ерекшеліктері» [1, 12]. Терминолог-ғалымның пікірінше, терминтаным саласы қалыптасуының өзі ғылыми-техникалық салаларға қызмет ететін арнаулы сөздердің көптеп жинақталуы болып табылады.

Бұл ретте, ғалым А.Азаматова: «Тіл білімінің терминологиялық корпусы бірліктерінің құрылымдық-семантикалық және жұмсалымдық ерекшеліктерін сипаттауға байланысты терминтанымдық зерттеулер мәселелері әлі де жеткілікті деңгейде қарастырылмаған. Бұл, ең алдымен, аталымдық қызмет саласы болып табылатын терминологиялық аталым мен терминжасам мәселелеріне қатысты. Оның үстіне дәл осында арнаулы атауларды қалыптастыруға бағытталған адамның шығармашылық мүмкіндіктері ерекше ашылады», – деп көрсетеді [2, 5]. Терминжасам мен терминологиялық аталым үдерісінің жалпы тіл біліміндегі орны мен маңызы жеке тұлғаның шығармашылық әлеуетінің көрсеткіші екенін байқауға болады.

Осы күнде шетелдік терминолог-ғалымдар, Ресей ғалымдары терминологиялық аталымды жалпы философиялық мәселелермен тығыз байланыста қарастырып, атап айтқанда танымдық ғылымдардың зерттеу нысандарымен сабақтастықта зерттеу жүргізуде. Бұл өз кезегінде ақиқат шындықты зерделеудегі аталым субъектісі, таңбаланушы мен таңбалаушы арақатынасын айқындауға мүмкіндік береді.

Әдебиетке шолу

Қазіргі таңда терминологиялық аталым, терминжасам, сөзжасам салаларына қатысты еңбектер жаңа зерттеулермен кеңінен толығуда. Кез келген тілде соңғы жылдары жаһандану, компьютерлік технология, жасанды интеллект нәтижесінде жаңа сөздердің көптеп пайда болуына байланысты және кірме сөздер мен терминдер мәселесі терминжасам, сөзжасам үдерісінің отандық, шетелдік ғалымдардың назарында екені белгілі. Біздің зерттеуімізге қатысты сөзжасам мен терминжасам мәселелері орыс тіл білімінде Е.С.Кубрякова, Н.С.Валгинаның, қазақ тіл білімінде Б.Қасым, А.Салқынбай, Ж.Тектіғұлдың еңбектерінде, лексика мен семантика, терминге қатысты А.А.Уфимцева, В.Г.Гак, Ю.Д.Апресянның, қазақ тілтанымында Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, Б.Момынова, Ш.Құрманбайұлы, Е.Абдрасилов, Б.Жонкешовтың, терминнің дефинитивтілігіне қатысты С.Д.Шелов, Г.Н.Ловцевич, А.С.Трифонов, қазақ терминологиясында А.Н.Досмаилованың зерттеу еңбектерінде сөз болады. Тілдік бірліктер, атап айтқанда, туынды бірліктер мен синтаксистік оралымдар типтерінің арақатынасы мен өзараәрекеттестік мәселелері тілдік таңбалардың мән-мағыналық мазмұнын айқындау барысында жан-жақты қарастырылады (Е.С.Кубрякова, Е.Л.Гинзбург, И.Г.Милославский т.б.). Қазақ тіл білімінде сөзжасамға байланысты А.Байтұрсынұлы («Тіл құрал», 1914-1928ж.ж.),

Қ.Жұбанов («Қазақ тілі грамматикасы», 1936) еңбектеріндегі аталым теориясына қатысты тұжырымдар, одан беріде Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, Т.Жанұзақов, Ө.Айтбайұлы, К.Хұсайын, З.Ахметжанова зерттеулеріне негізделеді. Жалпы аталым теориясы сөзжасам, терминжасам мәселелерімен тығыз байланысты. Зерттеушілердің пікірінше, аталым үдерісі ақиқат шындық жағдаяттарын бақылау, қабылдау, категориалдау мен концептуалдау, ол туралы түсінік қалыптастыру сияқты мәселерді қамтиды. Осымен байланысты, ғалым К.А.Переверзев: «... сол себепті де ақиқат болмыстағы нақты бір жағдаят түрлі сөйлеу аталымдарға ие болуы мүмкін», - деп көрсетеді [3, 24].

Терминжасам үдерісіне қатысушы адам ақиқат шындыққа тән қатынастарды, қасиеттерді, құбылыстарды өзінің ой-өрісіне, таным-түйсігіне, біліміне сәйкес қабылдайды. Әрі қарай, қабылданған білім тіл жүйесінде сақталып, аталған тіл иелерінің қоғамдық, сондай-ақ жеке тұлғалардың тәжірибелік таным нәтижелері арқылы қалыптасқан ғаламның тілдік бейнесі негізінде іріктеліп сұрыпталады. Осымен байланысты, Г.Н.Ягафарованың тұжырымдауынша: «ақиқат шындықтың аталмыш бір бөлігін белгілеу үшін лексикалық бірліктің пайда болу үдерісі бірнеше кезеңнен тұрады: көптеген басқалардың арасында атау нысанын іріктеп бөліп алу; оның сәйкестендіруші, уәждеуші бола алатын ең басты ерекшеліктерін айқындау; атауланушы зат немесе құбылыстың маңызына сәйкес келетін сөзжасамдық амал-тәсілдерді таңдау; оның тіл иелерімен узуалдануы. Осы төрт кезеңнен өткен лексикалық бірліктер немесе сөз таңбалары белгілі бір тілдің сөздік құрамының толыққанды элементтеріне айналады» [4, 181].

Қазақ терминтанушы С.С.Исакова терминге атау беруде уәжділік теориясының маңызы ерекше екенін атап көрсетіп: «Уәжсіз термин ғылыми ұғымның мазмұнын аша алмайды. Уәжді термин – ғылыми ұғымның бейнесі, мазмұны. Уәжділік дегеніміз – заттың, құбылыстың бір белгісінің атауға негіз болуы. Уәжділік таңбаның мазмұны мен формасының арасын байланыстырушы болып табылады, таңбаның маңызды сипатының бірі болып есептеледі», – деп қорытынды жасайды [5, 30].

Терминделетін ұғым бірнеше маңызды белгілерге ие болады, ал солардың ішінен «терминнің тұрпат межесінде берілетін оның ең қажетті және жеткілікті белгілері ғана іріктеліп алынады» [6, 8-9]. Сондықтан да, терминжасам үдерісі барысын айқындау, ең алдымен, таңбаланушы ақиқат шындық дерегінің, құбылысының өңделу, іріктелу, сұрыпталу процесін анықтап алған дұрыс. Өз кезегінде, бұл үдерісті оның нәтижесіне қарай, атап айтқанда белгілі бір тақырыптық және лексика-семантикалық топтарға жататын тілдік бірліктер арқылы ғана сипаттай аламыз. Яғни, тілдік аталым үдерісін жете зерттеу үшін адамның ойлау жүйесіне келіп түсетін ақпараттың өңделіп, ақиқат шындық туралы түрлі-түрлі білімнің кодталуы мен концептуалдануы тетігін айқындау қажет.

Материал және зерттеу әдістері

Зерттеу материалы ретінде қазақ тіліндегі кәсіп иелерінің атаулары алынып отыр. Негізгі дереккөздерге лексикографиялық және терминографиялық еңбектерді, мәселен: қазақ тілінің түсіндірме, тіл білімінің терминологиялық сөздіктері, түрлі салалық

терминологиялық сөздіктер, анықтамалықтар, сондай-ақ ғылыми әдебиеттер, монографиялар, БАҚ материалдары т.б. Терминологияның пәнаралық сипаты альтернативті аталымдардың жұмсалымдық ерекшеліктерін кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік береді. Терминологиялық аталым үдерісінің құбылыстарын салыстырмалы зерттеу лексика-семантикалық талдау арқылы жүзеге асырылады. Зерттеудің кешенді әдістемесі дәстүрлі семасиологиялық және ономасиологиялық талдаулардың қатар қолданылуын қамтамасыз етеді. Сондай-ақ терминнің дефинитивтілігі қасиетімен байланысты терминологиялық дефиницияларды талдау әдісі де пайдаланылады.

Ғалым Е.С.Кубрякова аталымның баламалы түрлерінің пайда болуы мен жалпы белгілі бір жағдаятты, құбылысты, нысанды, затты түрлі тәсілдермен сипаттау мүмкіндігі туралы былай деп жазады: «...қоршаған орта дерегінің бірнеше баламалы формалар арқылы берілуін зерттеу (яғни түрлі таңбалануы құбылысын) – аталған таңбалардың семантикалық мағыналарын қарастырудың ең тиімді амалы болып саналады» [7, 21]. Семиозис тұрғысынан келгенде, таңба дегеніміз – ойлау мен тілдің өзара байланысы. Яғни, бұл ретте тіл арқылы сол формаға белгілі бір мағына телінеді, ал ойлау категориясының басты міндеті – сол тілдік таңбалардың дұрыс іріктеліп алуына ықпал ету. Бұл ретте, Ч.С.Пирстың семиозисты таңбаның үздіксіз қозғалысы деп түсіндірген ойы ерекше назар аудартады: «Таңба немесе репрезентант басқа нәрсемен нақты бір белгісіне қатысты байланысады» [8, 100].

Біздің қоршаған орта құбылыстарын танып білуіміздің бастапқы кезеңі сол дүние-танымдық әрекетінен бастау алып, әрі қарай аталған тілден тыс дерекке тілдік форма беру қызметімен айқындалады. Бұл дегеніміз – терминжасам үдерісінде жаңа білім дерегі өзіндік тілдік таңбаға, формаға ие болады. Аталған үдеріс тілде бұрыннан бар тілдік бірлікке жаңа мағына беру немесе үстемелеу және терминжасам тетігінің іске қосылуы арқылы жаңа тілдік бірлік жасалымы негізінде жүзеге асырылады. Тілде бұрыннан бар тілдік бірлікке жаңа мағына беру – көпмағыналылық құбылысымен сипатталса, терминжасам тетігі – терминжасамдық, морфологиялық, синтаксистік амал-тәсілдермен айқындалады. Терминжасамдық аталым барысын анықтайтын басты белгілер – өзгермелілік, қозғалыс, үдерістік болса, сөзшығармашылығы мен терминшығармашылығы терминжасамның басты қызметін көрсетеді. Өйткені, терминшығармашылығы ғана терминжасам барысында тілдік формаға иеленетін тілден тыс мазмұнның көптеген белгілерінің ішінен негізгілерін айқындауды жүзеге асырады. Тілдік және тілден тыс фактілердің терминжасамдық үдерістерге қатысуы, оның өзектік, перифериялық тұстарының болуын меңзейді. Яғни сөзжасамдық, терминжасамдық үдеріс кезеңдері тілдегі белгілі бір үлгілер, жүйелер арқылы орындалатынын айқындайды.

Тілдегі жаңа сөз жасалымы, ең алдымен оған негіз болатын уәжге тікелей тәуелді түбір сөздің іріктеліп таңдалуына байланысты. Өз кезегінде, уәжділік екі түрлі амал арқылы жүргізіледі: жаңа тілдік бірлік тілден тыс мазмұнның бірнеше белгісі ішінен тек біреуіне ғана негізделеді немесе тұтас мазмұнға қатысты жасалады. Уәжтану саласындағы ғылыми әдебиеттерге сәйкес тілдік деректер туынды терминдер жасалымына ықпал ететін болса, тілден тыс деректер көпқұрамды сипаттамалы терминдер жасалымында

ерекше орын алады. Сол себепті де жай және күрделі сөздердің сан жағынан арақатынасы әрбір тілде әртүрлі болып келеді. Өйткені әртүрлі тіл иелері уәжденім формасын іріктеп алуда өздерінше шешім қабылдайды. Сондықтан да, егер сөздік қорда қосымша-жұрнақ арқылы жасалған туынды сөздер жүйесі көптеп орын алса, белгі бойынша уәжділік тетігі жиірек іске қосылғанын айқындайды және керісінше.

Нәтиже және талқылау

Тілдегі әрбір универб пен көпқұрамды термин ұғымының тілдік таңбалануы индивидтың сөйлеу мен ойлау қабілетінің қорытындысы ретінде дискурс шеңберінде жүргізіледі. Аталым үдерісі бірнеше актілерден тұрады және қоршаған орта құбылыстарының тілдік құралдар арқылы вербалдануынан тұрады. Өз кезегінде, аталған үдерістің басты категорияларын субъект (атау беруші), нысан (атауланушы) және тіл құрайды. Бұл ретте, ерекше назар аудартатын мәселе – терминжасам үдерісі орын алатын ортасы болып табылады. Себебі, дискурс барысы оған қатысушылардың ақиқат болмыстың аталмыш нысаны, құбылысы, дерегі туралы білімі, адресанттың ниеті, терминжасам үдерісі адресатының тілдік білім деңгейіне тікелей байланысты әрі тәуелді. Н.Д.Арутюнованың аталған терминге берген анықтамасына сәйкес дискурс дегеніміз «... өмірге бағытталған сөйлеу (өмір сүруді айқындайтын сөйлеу)» [9, 136-137]. Осымен байланысты, қазіргі таңда дискурс мәселесінің жан-жақты кеңінен зерттелуі «...адресант (сөйлеуші) және адресат (тыңдаушы) дискурсқа қатысушылар ретінде коммуникация үдерісінің негізгі векторын айқындап, антропоэзектік бағытта қарастырылуымен» түсіндіріледі [10, 105]. Тілдік құбылыс ретінде дискурс сөйлеу барысында туындап, сөйлеу актісімен (аталым үдерісімен) тығыз байланысты. Бұл актінің жүзеге асуы сөйлеушінің іс-әрекетіне тікелей тәуелді. Сондықтан да дискурс, Г.Н.Манаенконың анықтауы бойынша «ол әлеумет пен өмір сүру ахуал-жағдайы секілді деректерді ескеретін, әлеуметтік-тарихи шарттармен айқындалатын адамзат қызметінің белгілі бір саласындағы субъектінің танымдық-коммуникативтік мінез-құлқының жалпы қабылданған түрі» [11, 112].

Жеке ұжымдық шығармашылық акті болып табылатын аталым үдерісі сөйлеушінің ақиқат болмыс нысандары мен тіл туралы белгілі білімі болуын талап етеді. Яғни «Қоршаған ортаны тану үдерісі барысында адам тілдік бірліктер арқылы бекітілген заттар мен құбылыстар, ұғымдар туралы бейнелер, идеялар мен түсініктер қалыптастырады» [12, 209]. Алайда, аталым үдерісі субъектісінің маңыздылығын ескере отырып, оның қоғамдық сипатын да естен шығармаған жөн. Өйткені субъектінің өзі аталмыш тілдік қоғамның мүшесі, ол өзінің аталымдық және коммуникативтік қызметін сол қоғамдық ортада, сол қоғамның қажеттіліктеріне орай ғана іс-әрекетті жүзеге асырады.

Ақиқат шындықты тілдік таңбалауда аталым субъектісі сол тілге тән келетін жіктемелік-категориалды құрылым нұсқаларды пайдаланады. Әрбір атауланушы нысан ақиқат шындықтың бір бөлігі ретінде бірнеше қасиеттер мен қатынастардан тұрады. Ұғымның тілдік формасы аталған қасиеттер мен қарым-қатынастарды айқындайтын біртұтас бірлікке айналады. Сондай-ақ атаулар баламалылығы психологиялық

деректерге де байланысты болады: «Атау негізі тек атауланушы ақиқат болмыс нысанның айқын белгіленуінен ғана емес, сонымен қатар атау беруші субъектінің эмоционалды көңіл-күйі және сезімінен де тұрады (метафоралар)» [13, 34].

Осыған орай, мағынасы бір, бірақ түрлі формадағы атауларды мысал ретінде келтіруге болады. Бұл түрлі себептерге негізделеді, атап айтқанда: ішкі мән-мағыналық мазмұн, бір ғана маңызды белгінің актуалдануы, субъектінің терминжасамдық ниеті, атауланушы деректің белгілері, тілдік жүйе, аталым субъектісінің сол қоғамдағы қалыптасқан ғаламның тілдік бейнесін білу деңгейіне т.б.

1-кесте. Аталымдардың дублеттік формалары

Орыс тіліндегі нұсқа	Қазақ тіліндегі 1-нұсқа	Қазақ тіліндегі 2-нұсқа	Қазақ тіліндегі 2-нұсқа
<i>спекулянт</i>	<i>жалдап</i>	<i>алыпсатар</i>	<i>пайдакүнем</i>
<i>бизнесмен</i>	<i>ілкімді</i>	<i>кәсіпкер</i>	<i>бизнесші</i>
<i>репатриант</i>	<i>келермен</i>	<i>оралман</i>	<i>қандас</i>
<i>маклер</i>	<i>арада жүруші</i>	<i>делдал</i>	<i>арашы</i>
<i>медсестра</i>	<i>медбибі</i>	<i>медбике</i>	<i>медайым</i>

Аталым үдерісінің барысында таңбаның мазмұн межесі мен тұрпат межесінің қалыптасуы аталым субъектісіне, аталым үдерісі орын алатын дискурсивтік ортаға тікелей байланысты және бір топқа жататын денотаттар атауларын салыстыру арқылы жүзеге асады. Себебі, тілдерде қоршаған орта нысандарының вербалдануы мен қалыптасуы атау жасау кезеңі және оның қолданысқа ену кезеңі (көпшілік қажетін өтеу кезеңі) сияқты екі үдерістен өтеді. Аталым субъектісі ретінде тілдік тұлғалар бірнеше баламалы атауларды қалыптастыруға талпыныс жасауы мүмкін, кейін сол атаулардың арасынан ең қолайлысы, тиімдісі таңдалып алынады: «Тілде сөйлеушінің таңбаланушы нысанның ең қолайлы атауын таңдауын реттейтін күрделі тетігі болады. Бұл тетіктің орталығында сол нысан туралы біздің біліміміз жатыр. Сөйлеу аталымдарында біздің әлем туралы біліміміз көрініс табады және бекітіледі» [14, 11]. Демек, бүкіл атаулардың ішінен тілдік үнемдеу заңына сәйкес ықшам, уәжділігі айқын нұсқасы узуалдану үдерісінен сұрыпталып тілде нақты өз орнын алады.

Нысанның белгіленуі сөйлеушінің аталымдық интенциясына байланысты тілдегі түрлі үлгілер негізінде сипаттамалы атаулар, универбтер, яғни семантикалық деривация, аффикстену, универбтену үдерісі т.б. арқылы жасалады. Қоршаған орта құбылыстары мен нысандары жайындағы тілдік тұжырымдама өте күрделі тілдік тетік болып табылады, сол себепті де әрбір тілдік формасы бар ұғым сол тұжырымдаманың ықшамдалған көрінісі. Тілдегі аталымдық бірліктер, аталымдық жүйелер аталымдық үдерістер динамикасын айқындап, түрлі сөйленім мен мәтіндерде көрініс табады.

2-кесте. Ауызекі сөйлеудегі сипаттамалы атаудан универб жасалымы

Ауызекі сөйлеудегі сипаттамалы атау	Универб атаулар
<i>Ат</i> бағатын, <i>ат</i> айдаушы адам	<i>атишы</i>
Кітап <i>бетін</i> ретке келтіруші	<i>беттеуші</i>
Ауру адамды <i>емдейтін</i> тәуіп, шипагер, балгер	<i>емші</i>
<i>Зейнетақы</i> алатын адам	<i>зейнеткер</i>
<i>Құдық</i> қазуды кәсіп еткен адам, <i>құдық</i> қазушы	<i>құдықшы</i>

Аталымдық қызмет те, коммуникативтік қызмет те жалпы сөйлеу қызметінің бір формасы болып табылады. Бұл ретте, аталымдық қызметті екіншісінен ажырататын ерекшеліктер қатарына мыналар жатады: бастапқы уәж-қызметтер, нәтижелер, іс-әрекет, операциялар. Аталым сөзтудырушы тетіктер, ал коммуникативтік қызмет синтаксистік амалдар арқылы жүзеге асырылады. Бастапқы кезеңге тән келетін ұғымның дефинициясы нақтылыққа ие бола алмайды, ол тек жаңадан жасалған терминнің микроаталымы болып саналады.

3-кесте. Аталым үдерісінің бірінші кезеңіндегі микроаталымдар

Термин көпнұсқалылығы	Терминнің микроаталымы
<i>Диспетчер, тоғыскер</i>	әртүрлі бөлімдердің жұмысын үйлестіруге, сонымен қатар жұмыс процесін бақылауға және басқаруға жауапты маман; белгілі бір саладағы кез-келген әрекетті үйлестіруге жауапты лауазымды тұлға.
<i>Токарь, жонғыш, металл жонушы</i>	ағаштан, металдан, оргшыны мен пластмассадан қандай да бір бөлшектерді дайындау үшін айналмалы дайындамаларды өңдейтін маман.
<i>Слесарь, темір шебері, темір ұстасы, слесарь-жөндеуші,</i>	өндірістік немесе тұрмыстық жабдықтарға техникалық қызмет көрсететін және оларды жөндейтін маман; слесарь-жөндеуші жөнделген жабдықты орнатып, сынақтан өткізуі тиіс, сонымен қатар оны жұмыс істеп тұруына толығымен дайындауы керек.

Терминжасам үдерісінің нәтижесі – туынды терминдердің мағынасы идентификациялаушы және дифференциялаушы семалардан құралады. Сол себепті де терминологиялық аталымның екінші кезеңі семантикалық микрожүйе жасалымымен айқындалады. Аталған жағдайда терминологиялық бірлік бұрыннан бар тілдік бірліктерге негізделеді. Мысалы:

сабын, қайнату, жасау > сабын қайнатушы, сабын жасаушы;

көрме, жаңа, киім, үлгі, кию, көрсету, адам > көрмеде жаңа киім үлгілерін киіп көрсететін адам;

қисса, жатқа айту, жырлаушы > қиссаны жатқа айтушы, қисса жырлаушы;

көкпар, тарту, сайыс, шебер > көкпар тартушы, көкпар сайсының шебері;

*аяқ киім, қалып, жөндеу > аяқ киім қалыптарын жөндеуші,
бөлшек, мен, аспап, сынау > бөлшектер мен аспаптарды сынаушы;
салт, қызмет, көрсету, жұмыс > салттық қызмет көрсетуші жұмысшы және т.б.*

Үшінші кезеңде лингвистикалықтан тыс деректерге қатысты терминдердің уәжділік белгісі орнатылып, тілдердің басым көпшілігінің негізгі сөздік қорын құрайтын туынды тілдік бірліктер жасалымы жүзеге асырылады, атап айтқанда түрлі қосымша-жұрнақ арқылы жасалған терминдер (күрделі, қысқатулар т.б.). Мысалы, *әріптес, серіктес, көшіруші, желкенші, жолсерік, көшбасшы, көсемсөзші, жалгер, үміткер, жүлдегер, зияткер, қаржыгер, шипагер, балгер, емші, тыңдарман, шабарман* т.б. Аталымның төртінші кезеңінде уәжсіз терминдер, яғни кірмелер қалыптастырылады: *колорист, педикюрші, робототехник, маникюрші, космогеолог, фармацевт, биоэтик, экоаналитик, нанотехнолог, пиарщик, имиджмейкер, хедхантер, биоконструктор, кофе-брейк леди, клирингист, букмекер* т.б.

Қорытынды

Терминологиялық аталымның ономаσιологиялық аспектісі терминжасамның екі түрлі бағытта жүретіндігін айқындайды: термин жасамның өзінің үдерістік сипатын және нәтижелерін көрсететін статикалық табиғаты. Танымдық қызмет үдерісіндегі адам мен нысанның өзара арақатынасын, білімнің ақиқат шындыққа қатысын, субъектінің дүниетаным мүмкіндіктерін т.б. мәселелермен тығыз байланыста болатын гносеологиялық категория тілдік бірліктер арқылы айқындалады. Нәтижесінде пайда болған тілдік бірліктер әрі тіл әлеуетінің дәлелі, сондай-ақ узуалдану үдерісіне түсуге қабілеттілікті көрсетуші термин жасам өнімі іспеттес құрылымдар.

Сонымен, аталым үдерісі барысында индивидтың бейвербалды менталды кодты вербалды тілге қайта кодқа салу кезінде алғаш рет тілдік және тілдік емес мазмұнның бірігуі орын алады. Және тіл сол жеке тұлғаның әлемге деген көзқарасын белгілейді. Себебі, сол халықтың өзінің тарихи дамуында жасаған концептілері, жеке тұлғаның ақиқат шындықты қабылдайтын, ойлайтын және өзінің дербес әлем моделін жасайтын құралдары болып табылады. Осы тұрғыдан келгенде, аталым үдерісіндегі субъект сол қоғамдық қатынастар жиынтығының маңызын көрсетушісі, лингвомәдени-әлеуметтік ұжымның бір бөлігі.

Қысқасы, дүние әлемін тіл әлемімен байланыстыратын аталымдық бірлік. Өйткені, тіпті бейвербалды кодтар арқылы жүзеге асырылатын ойлау да өзінің терең негізінде вербалды тілге сүйенеді. Яғни, ойлау әрекеті бейвербалды менталды код негізінде басталып, ал негізінен әлеуметтік және мәдени (нақты адами) компонентті ойлауға әкелетін вербалды тіл арқылы жасалады. Жеке тұлға көбінесе мәдениеттің вербалды тіл арқылы оның бойына сіңірткен сұлба-бейнелермен ойлайды. Сондықтан да жаңа ұғым адам санасында қарапайым атау ретінде тіркеліп және бұл құбылысты жүзеге асыруда адам өз білімі мен ортақ қоғамдық тәжірибеге сүйенеді. Зерттеуімізді түйіндей келе, ойлау мен тілдің дамуындағы өзара әрекеттестік біртұтастығын аталымдық үдерістердің нәтижелері ғана айқындай алады. Таным және аталым – саналы-мақсатты ойлау қызметінің нәтижесі болып саналады.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

Зерттеу жұмысын жазу кезінде **Қ. Айдарбек** мақаланың негізгі идеясы мен тұжырымдамасын айқындап, зерттеу материалдарына талдау жүргізді және мақаланың негізгі бөлігін жазды. **А. Иманбердиева** материалдарды жинақтау, сұрыптау, зерттеу материалдарын талдау, мақаланы талқылау жұмысына қатысып, мақаланы рәсімдеумен айналысты. **Н. Абдуллина** мақала мазмұнына сыни тұрғыдан қайта қарау, мақаланың талқылау жұмысына үлес қосты. Жұмыстың барлық аспектісі бойынша авторлар тең дәрежеде жауапты, зерттеу жұмысының тұтастығы мен деректердің дұрыстығы өзара талқыланып, пікір алмаса отырып ғылыми түрде пысықталды.

Әдебиеттер тізімі

1. Галло Я. Синтаксические термины в русском и чешском языках: сопоставительный аспект (на материале выбранных терминов). О. Бергер // Cross-Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES). – 2021. – №3. – С. 131-133. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sintaksicheskie-terminy-v-russkom-i-cheshskom-yazykah-sopostavitelnyy-aspekt-na-materiale-vybrannyh-terminov-o-berger> (дата обращения: 28.09.2024).
2. Азаматова А.Х. Метаязык лингвистики: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 308 с.
3. Переверзев К.А. Высказывание и ситуация: об онтологическом аспекте философии языка // Вопросы языкознания. – 1998. – №5. – С. 24-25.
4. Ягафарова Н.Г. Процесс возникновения нового наименования как нового языкового знака // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2016. – №5-3 (59). – С. 178-181. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/protsess-vozniknoveniya-novogo-naimenovaniya-kak-novogo-yazykovogo-znaka> (дата обращения: 28.09.2024).
5. Исақова С.С. Қазақ терминтаңымының когнитивтік-прагматикалық аспектісі: фил. ғыл. д-ры ... автореф. – Алматы, 2008. – 46 б.
6. Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов. – Москва: Наука, 1977. – 167 с.
7. Кубрякова Е.С. Словообразование и другие сферы языковой системы в структуре номинативного акта / Словообразование в его отношениях к другим сферам языка. к 65-летию со дня рождения Игоря Степановича Улуханова. – Инсбрук, 2000. – С.13-26.
8. Пирс Ч. Начала прагматизма. Логическое основание знаков. – Санкт-Петербург: Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ, 2000. – 352 с.
9. Арутюнова Н. Д. Дискурс / Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – С. 685.
10. Омарова Н.Г. Понятие «дискурс» в современной лингвистике // Вестник Кокшетауского университета им. Ш.Уалиханова. Серия филологическая. – 2021. – № 2 – С.104-111.
11. Манаенко Г.Н. Дискурс как когнитивно-коммуникативный феномен и его структура / Г. Н. Манаенко // Актуальные проблемы стилистики. – 2017. – № 3. – С. 108-114.
12. Чернова Е.М., Радченко М.Л. Роль предметной номинации в зарубежных масс-медийных жанрах // Молодой ученый. – 2019. – № 8 (246). – С. 209-212.

13. Серебренников Б.А. Языковая номинация (Общие вопросы). – Москва: Наука, 1977. – 224 с.

14. Гусева С.С. Номинативная парадигма единиц, обозначающих лица, и ее функционирование в тексте (на примере текстов А.П. Чехова): дисс... канд. филол. наук. – Москва, 2017. – 174 с.

К.Ж. Айдарбек¹, А.Б. Иманбердиева^{*2}, Н.У. Абдуллина³

^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актюбе, Казахстан

Проблемы единства языка и мышления в процессе терминологической номинации

Аннотация. Основным аспектом семиотического исследования в языкознании является вопрос взаимосвязи трех составляющих – знака, означаемого (предмет означивания) и означающего (то, посредством чего происходит означивание). Одними из значимых в языкознании являются семиотические исследования, способствующие определению значения семиозиса и связанных с ним процессов. Авторы статьи рассматривают процессы репрезентации знаков в виде языковых средств посредством альтернативных форм номинации и приходят к выводу, что изучение альтернативности номинаций требует глубокого и тщательного анализа каждого способа номинации в отдельности. В настоящее время развитие современного терминоведения непосредственно направлено на всестороннее исследование процессов терминологической номинации, характеризующейся широким применением одних и тех же способов номинации, взаимосвязью определенных способов номинации с разными областями языковой действительности. Выявить подобные особенности для конкретной терминосистемы можно лишь в результате глубокого исследования процессов и средств терминообразования, свойственных данной области номинации. Актуальность данной проблематики стала основой для появления настоящей статьи, в которой терминологическая номинация представлена на основе практического анализа терминообразовательного процесса. Авторы статьи, рассматривая актуальность проблемы семиотики с точки зрения современной лингвистики, показывают, что процесс терминологической номинации напрямую связан с вопросами единства мышления и языка.

Ключевые слова: терминологическая номинация, семиотика, семиозис, альтернативные формы номинации, семиология.

K.Zh. Aidarbek¹, A.B. Imanberdiyeva^{*2}, N.U. Abdullina³

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

Problems of unity of language and thinking in the process of terminological nomination

Abstract. The main aspect of semiotic research in linguistics is the question of the connection between the three components: the sign, the signified (the subject of meaning), and the signifier (how meaning is made). The authors of the article consider the processes of representation of sign in the

form of linguistic means through an alternative form of nomination. They conclude that the alternative nominations study requires a thorough method analysis of nominations. Modern trends in terminology are aimed at a comprehensive description of the terminological nomination processes. It is characterized by the predominance of some types of nomination over others, and the connection of certain types of nomination with various linguistic reality spheres. Establishing such specificity for a specific terminology system is a result of a terminology process study, inherent in this area of the nomination. The relevance of this issue became the basis for this article, in which the terminological nomination is based on a practical analysis of the term formation process. Considering the relevance of both semiotics from a modern linguistics point of view, they show that the nomination process is an indicator of the thought and language unity.

Keywords: terminological nomination, semiotics, semiosis, alternative forms of nomination, semiology.

References

1. Gallo J. Syntactic Terms in Russian and Czech Languages: a Comparative Aspect (Based on Selected Terms) / O. Berger. Brno: Masaryk University Press, 2021. 141 p. ISBN 978-80-210-9807-7. Cross-Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES), 3, 131-133 (2021) [in Russian]
2. Azamatova A.Kh. Metajazyk lingvistiki. Monografiya. [Linguistic Metalanguage. Monograph] (Kazakh University, Almaty, 308 p.) [in Russian]
3. Pereversev K.A. Vyskazyvaniya i situacia: ob ontologicheskom aspekte filosofii jazyka [Statements and situation on the ontological aspect of the philosophy of language]. Voprosy Jazykoznanija, 5, 24-25 (1998). [in Russian]
4. Yagafarova G.N. The process of the appearance of a new name as a new linguistic sign. Philology. Theory & Practice, 5-3(59), 178-181 (2016). [in Russian]
5. Isakova S.S. Kazak termintanymynyn kognitivtik-pragmatikalyk aspektisii [Cognitive-pragmatic aspect of Kazakh terminology]: abstract of thesis for ... Cand. of Philology (Almaty, 2008, 46 p.) [in Kazakh]
6. Kandelaky T.L. Semantika i motivirovannost terminov [Semantics and motivation of terms] (Nauka, Moscow, 1977, 167 p.) [in Russian]
7. Kubriyakova E.S. Slovoobrazovanie I drugie sfery yazikovoï sistemy v structure nominativnogo akta [Word formation and other areas of the language system in the structure of the nominative act]. In: Slovoobrazovanie v ego otnosheniyah k drugim sferam yazika // I.S. Uluhanovu k 65-letiyu so dnya rozdenia. [Word formation in its relation to other areas of language. Igor Stepanovich Ulukhanov on his 65th birthday] (Innsbruck, 2000, 13-26). [in Russian]
8. Pierce Ch. Logicheskoye osnovanie znakov [Logical basis of signs] (Laboratory of Metaphysical Research, Faculty of Philosophy, St. Petersburg State University, St. Petersburg, 2000, 240 p.) [in Russian]
9. Arutynova N.D. Diskurs. Lingvistichesky enciklopedicheskii slovar [Discourse. Linguistic encyclopedic dictionary] (Moscow, 1990, 685 p.) [in Russian]
10. Omarova N.G. On the concept of discourse in modern linguistics. Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University Philological Series, 2, 104-111 (2021). – Available at: <https://vestnik.kgu.kz/index.php/kufil/article/view/96> (accessed: 28.09.2024) [in Russian]

11. Manaenko G.N. Discourse as a cognitive and communicative phenomenon, and its structure. Actual Problems of Stylistics, 3, 108-114 (2017) [in Russian]
12. Chernova Ye.M., Radchenko M.L. The role of the subject nomination in foreign mass media genres. Young Scientist, 2019, 8 (246), 209-212 (2019). [in Russian]
13. Serebrennikov B.A. Yazykovaya nominacia (Obshiy voprosy) [Language nomination. General Issues], (Nauka, Moscow, 1977, 224 p.) [in Russian]
14. Guseva S.S. Nominativnaja paradigma edinic, oboznachajushhih lica, i ee funkcionirovanie v tekste (na primere tekstov A.P. Chehova) [The nominative paradigm of units denoting persons and its functioning in the text (on the example of texts by A.P. Chekhov): thesis for ... Cand. of Philology (Moscow, 2017, 174 p.) [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Айдарбек Қ.Ж. – филология ғылымдарының докторы, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: aidarkar_10@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9850-5255.

Иманбердиева А.Б. – хат-хабар үшін автор, PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: ainur-iab@mail.ru, ORCID: 0009-0005-4288-8727.

Абдуллина Н.У. – PhD, кафедра меңгерушісі, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан. E-mail: nazgulua@mail.ru, ORCID: 0000-0003-2279-9426.

Айдарбек Қ.Ж. – доктор филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: aidarkar_10@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9850-5255.

Иманбердиева А.Б. – автор для корреспонденции, докторант PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: ainur-iab@mail.ru, ORCID: 0009-0005-4288-8727.

Абдуллина Н.У. – PhD, заведующий кафедрой, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан. E-mail: nazgulua@mail.ru, ORCID: 0000-0003-2279-9426.

Aidarbek K.Zh. – PhD, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aidarkar_10@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9850-5255.

Imanberdiyeva A.B. – corresponding author, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: ainur-iab@mail.ru, ORCID: 0009-0005-4288-8727.

Abdullina N.U. – PhD, Head of Department, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan. E-mail: nazgulua@mail.ru, ORCID: 0000-0003-2279-9426.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).